

Aplikovaný výzkum fenoménu dehumanizace ve Rwandě

Ondřej Kolman

DOI: 10.21104/CL.2024.1.03

Applied Research on the Phenomenon of Dehumanization in Rwanda

Abstract

The study discusses the applied research conducted by the author in Rwanda. The aim was to confirm or refute the basic thesis of the key relevance of situational factors for the construction of dehumanization and the initiation of mass violence in Rwandan society in general. The respondents in the field research were perpetrators and victims of the 1994 Rwandan genocide. Semi-structured interview was chosen as the qualitative research method.

Key words

Rwanda, Rwandan genocide, genocide, situational factors

Acknowledgment

Výzkum byl uskutečněn v rámci interního grantového systému na Metropolitní univerzitě Praha.

Contact

Mgr. Ondřej Kolman, Metropolitní univerzita Praha, Dubečská 900/10, 100 31 Praha 10 – Strašnice, Czech Republic; e-mail: kolman.ondrej@post.cz

Jak citovat / How to cite

Kolman, Ondřej. 2024. Aplikovaný výzkum fenoménu dehumanizace ve Rwandě. *Český lid* 111: 49–76. <https://doi.org/10.21104/CL.2024.1.03>

Historický kontext

Rwandská genocida představovala jednu z nejtragičtějších událostí v dějinách moderní postkoloniální Afriky, která i dnes silně ovlivňuje veřejný život ve zmíněné zemi. První evropské koloniální državy vznikaly na africkém kontinentu již v raném novověku, nicméně k definitivnímu rozdělení subsaharské Afriky mezi západní mocnosti došlo až po Berlínském kongresu konaném na přelomu let 1884 až 1885. Jak sugestivně ukázala například Hannah Arendtová a další autoři, proces kolonizace provázela často brutalita a perzekuce, v nichž se odrážel pocit dlouhodobé západní civilizační a rasové nadřazenosti (Kershaw 2017; Judt 2017; Gilbert – Large 2003). Není účelem tohoto příspěvku zabývat se podrobněji otázkou západního kolonialismu a imperialismu (Nálevka 2004), nicméně pro pochopení dynamiky rwandské genocidy je jeho zohlednění jako klíčového historického faktoru nezbytné.

Po porážce v první světové válce bylo Německo na základě závěrů mírové konference ve Versailles v červnu 1919 připraveno o svá zámořská území, která byla svěřena do správy vítězných mocností a jejich spojenců. Rwanda a Burundi přešla pod mandátní správu Belgie, jejíž koloniální minulost byla zatížena rozsáhlým masovým násilím probíhajícím v takzvaném Svobodném státu Kongo zřízeném belgickým panovníkem Leopoldem II. (Hochschild 1998).

Belgická správa měla mít z rozhodnutí Společnosti národů pouze mandátní charakter, což znamenalo mimo jiné dohled a spolupráci s místní vládnoucí elitou. Belgičtí administrátoři vedeni klasickou zásadou „rozděl a panuj“ a v souladu s doktrínou vědeckého rasismu využili etnické kategorizace společnosti na tři základní etnické identity – Hutu, Tutsi a Twa – k její efektivnější kontrole, řízení a exploataci. Belgičané ustavili a povýšili tutsijskou aristokracii do role přímých vládců a hutuským zemědělcům a pygmejským Twa přidělili roli podřízené pracovní síly. Toto hermetické a kastovní rozdělení domorodé společnosti, ve kterém se skrýval zárodek pozdější genocidy, se vyznačovalo patrnými rasovými konotacemi (Mamdani 2001: 76–102).

Nerovnoměrná distribuce moci a bohatství logicky způsobila pocit nadřazenosti a podřízenosti a ve svém důsledku vyústila do binárně opozičního vnímání druhého jako esenciálního fundamentu pozdějších diskriminačních a následně genocidních aktů. Klíčovou úlohu v mytologické esencionalizaci skupinových identit sehrála katolická církev, která měla dominantní úlohu ve vzdělávání obyvatelstva. Zároveň koloniální správa vytvořila mýtus o tutsijských panovnících jako potomcích ortodoxních křesťanů, kteří odešli původně z Etiopie, aby si podmanili místní obyvatelstvo (Záhořík 2012:

77). Pod vlivem západního rasového smýšlení a sociálního darwinismu tak vznikl pseudorasistický mýtus o nadřazené kategorii obyvatel, kteří se vyznačovali somatickými znaky bližšími europoidní rase, například nižší mírou pigmentace než zbytek populace zařazované do rasy negroidní.

Převážně pastevečtí Tutsiové a usedlí zemědělství Hutuové se lišili především socioekonomicky, a svoji etnicitu tradičně nevnímali jako zásadní zdroj své identity (Ternon 1997: 271). Jako socioekonomické skupiny se obyvatelé často podle okolností prolínali.¹ Katolická církev a belgická koloniální správa transformovaly obě etnika do hermeticky uzavřené predestinace kategorií privilegovaných vládnoucích a vykořisťovaných ovládaných, kteří neměli šanci se z takto ideologicky postulovaného diktátu „rasy-etnika“ a odvislé sociální role vymanit. Tento proces byl podpořen „vědeckými“ antropologickými metodami spočívajícími například v měření lebečních indexů a dalších metrických procedurách.² Přisuzování specifických somatických, psychologických a intelektuálních charakteristik takto definovaným rasám neslo toxické ovoce během genocidy v roce 1994, kdy byli například na checkpointech ovládaných Hutuy osoby vyznačující se úzkým „semitským“ nosem masově usmrcovány.

Kolonialismus tak stvořil neprostupné pregenocidní kategorie, které stály u zrodu sociálního útlaku nejdříve Hutuů a následně Tutsiů. Původní rasistické teze o původu Tutsiů v Etiopii či Egyptě a jejich příbuznosti s bílou rasou byly následně přehodnoceny podle odlišného ideologického klíče, protože katoličtí misionáři dospěli později k přesvědčení, že „tutsijská rasa“ byla příliš indoktrinována bolševismem. Začali proto naopak vytvářet mýty na podporu hutuské kontraelity, která již byla vychována v katolických seminářích, a tak obrátili naruby původní hierarchii. Zde má také své kořeny hutuská ideologie o čistých zemědělských Hutuech, kteří reprezentovali autochtonní obyvatelstvo a cizí rase vetřelců, ne-Rwandanů, kteří uzurpovali moc a přístup k omezeným zdrojům (Ternon 1997: 275).

Tak došlo k dračí setbě antagonismu identit pregenocidních kategorií, jež rozpoutala ve druhé polovině 20. století spirálu násilí, která střídala obousměrně své katy i oběti z řad obou skupin. Zatímco Tutsiové prchali před hutuskou perzekucí po vyhlášení nezávislosti, byli to například v Burundi zase Hutuové, kteří byli vražděni dle etnického klíče pod genocidní taktov-

1 O prostupnosti těchto dvou identit jako sociální kategorií více Verwimp 2013: 43.

2 Katoličtí misionáři byli od konce 19. století fascinováni tutsijskou „rasou“, o které Francois Ménard, jeden z prvních misionářů působících v nitru Burundi, napsal následující: „Rasa Tutsiů je beze sporu jednou z nejkrásnějších a nejzajímavějších v rovníkové Africe. Fyzicky je mututsi konstituován perfektně. Jeho stavba jej přibližuje spíše k bělochovi než k černochovi, že by se mohlo i říct bez velké přehánění, že je Evropanem v černé kůži.“ (Záhořík 2012: 82)

kou Tutsiů. Během čtyř měsíců tak Tutsiové povraždili dle konzervativních odhadů mezi 100 000 až 200 000 Hutuů (Makoba – Ndura 2006: 302).

Rozhodujícím preludiem genocidního výbuchu násilí v dubnu 1994 byl souběh několika faktorů, které ve svém součinu daly vzniknout jednomu z nejdestruktivnějších výbuchů masového násilí v dějinách 20. století.³ Předzvěstí většiny genocid lidských dějin je většinou to, co Ervin Staub nazývá „obtížné životní podmínky“ (Staub 1989: 4). V rwandském kontextu se jednalo o kumulativní efekt faktorů, které kromě výše zmíněné skupinové animozity zvyšovaly tenzi ve společnosti Rwandy 90. let 20. století. První z nich byl ekonomický. Pokles cen základní exportní komodity – kávy – vnesl silnou nestabilitu do státního rozpočtu a odrazil se v sociálních podmínkách běžných lidí (Záhořík 2012: 122). Minimální diverzifikace ekonomiky, v níž káva tvořila tři čtvrtiny exportu,⁴ a důraz na hospodářskou autarkii jen umocnily důsledky poklesu této pro Rwandu strategické suroviny. Když ještě následně dramaticky poklesly ceny cínu jako další důležité komodity, musela Rwanda v roce 1986 přijmout program strukturální úpravy (Structural Adjustment Programme – SAP) Světové banky (Záhořík 2012: 122).

Dalším faktorem zvyšujícím napětí v již tak těžce strádající zemi byl populační růst. Demografická křivka prudce rostla a to mělo za následek zvýšení nezaměstnanosti a sníženou možnost přístupu k základnímu atributu ekonomického blahobytu – půdě. Mnoho mladých mužů, kteří se následně nechali naverbovat do milic *Interhamwe*, pocházelo ze sociálních vrstev postrádajících životní perspektivu, což z nich učinilo ideální cílovou skupinu pro náborové aktivity.

Dne 1. října 1990 překročily první tutsijské jednotky ugandsko-rwandskou hranici a začala tak občanská válka ve Rwandě – předzvěst a katalyzátor pozdější genocidy. Stály proti sobě Rwandská vlastenecká fronta (RPF) proti oficiální rwandské armádě – *Forces Armées Rwandaises* (FAR). Invaze ugandských Tutsiů se v těžké ekonomicko-demografické situaci stala pro vládu vítanou záminkou k zintenzivnění vládní propagandy a vykreslení vnějšího i vnitřního nepřítele v podobě Tutsiů. Propaganda líčila tuto invazi jako pokus o zvrácení historie, návrat tutsijské dominance a uvrhnutí Hutuů zpět do nevolnictví v rámci tutsijského feudálního systému. Právě akcent na tzv. reaktivní násilí (Fromm 1969: 17–27) byl jedním z nejdominantnějších motivů následného vypuknutí genocidních aktů (Straus 2006: 1–16).

3 Přepočteno na počet obětí v čase je rwandská genocida destruktivnější než holocaust.

4 Za Habyarimanova režimu (1973–1994) představoval vývoz kávy až 80 % příjmů státního rozpočtu. Viz Verwimp 2013: 79.

Časná devadesátá léta se tak stala předzvěstí pozdější genocidy, kdy docházelo k administrativou více či méně řízeným lokálním masakrům Tutsiů. Ovzduší občanské války, invaze Tutsiů ze severu, rychlý populační růst mající za následek zoufalé soupeření o zdroje, pokles cen strategických vývozních komodit, neutěšená hospodářská situace státu, jejímž důsledkem bylo strádání zemědělců, nulová perspektiva přelidněného venkova kulminující v narůstající frustraci zejména mladých mužů toužících po rychlém a radikálním řešení – to vše vyústilo v nárůst etnicky motivovaného násilí proti minoritě tutsijského etnika.⁵

Vše bylo navíc rozdmýcháváno všudypřítomnou vládní propagandou. Časopis *Kangura* jakožto rwandská obdoba nacistického *Der Stürmeru* otiskl nechvalně známé „Desatero hutuských příkázání“. Na hutuskou kolektivní psychiku působil rovněž nesmírně silný nástroj v podobě propagandistických nenávistných pořadů vysílaných prostřednictvím radiopřijímačů, jež podněcovaly obrazotvornost nevzdělaných hutuských venkovanů a ponejvíce mladých mužů, kteří se stávali zanícenými radikály v boji za hutuská práva. Rádio *Rwanda* a *Radio Milles Collines* šířily zvěsti o chystaném tutsijském spiknutí majícím za cíl zotročení hutuského obyvatelstva a návrat k předrevolučním pořádkům. Ústředním motivem propagandy byla neustávající kakofonie poplašných zpráv s jednotícím prvkem všudypřítomného připravovaného spiknutí tutsijských „švábů“, kteří připravují konečné řešení hutuské otázky. Obdobné apely vybičovávaly spolu s logickou obavou z RPF veřejné mínění do stavu neustálé paranoidní hysterie, která často končila výbuchy lokálního násilí namířené proti tutsijským sousedům, jež veřejné mínění podezíralo z podílu na přípravě sociálního kataklyzmatu, které by znamenalo totální destrukci hutuského obyvatelstva.

Do zmíněného společenského klimatu přichází 6. duben 1994, kdy se hutuský prezident Juvénal Habyarimana vracel z mírových jednání v tanzanské Arubě. V tento osudný podvečer byly vystřeleny poblíž letiště v Kigali dvě rakety země-vzduch, které vládní letadlo s Juvénalem Habyarimanou zničily. Popis zdrojů a průběhu genocidy, výjevů masového vraždění a intenzita destrukce v malé africké zemi v rekordně krátkém čase roku 1994 není účelem tohoto příspěvku. Přestože historické odhady se různí a z logiky věci není možné dojít k přesným statistikám, nejčastěji skloňovaný počet obětí rwandské genocidy je jeden milion. Co je naopak důležitým aspektem, který je nutné pro celkové pochopení tohoto aplikovaného výzkumu rozvinout, je postgenocidní směřování Rwandy a aktuální náhled rwandské společnosti na genocidu.

5 Více o etnicitě jako zdroji násilí Bell-Fialkoff 2003.

Postgenocidní Rwanda – rekonciliace společnosti

Zajímavým a z hlediska regionů postižených masovým násilím výjimečným aspektem je fakt, že v dnešní rwandské společnosti není toto všeobjímající celospolečenské trauma diskurzním tabu. Genocida je tématem, které je naprosto legitimní, a vládní administrativa se skutečně snaží postavit se k prožitě skutečnosti čelem, minimálně v rovině národní zodpovědnosti za vlastní historii, samozřejmě s většími či menšími odstíny retrospektivně akcentujícími či tlumícími určité skutečnosti jdoucí například na vrub RPF vládnoucího rwandského prezidenta Paula Kagameho. V tomto smyslu Rwanda není výjimkou a její budování narativu národní historie zintenzivňuje pozitivní aspekty RPF. Na druhé straně násilí provázející postup nejen během dobývání Rwandy na jaře 1994, ale zejména při uzurpaci a konsolidaci moci ze strany RPF je ve své podstatě tabuizováno. Násilí vůči Tutsiům se téměř sakralizuje, zatímco násilí proti umírněným Hutuům není příliš zmiňováno. Exploze násilí roku 1972 v Burundi a silný antagonismus obou skupin předgenocidní Rwandy je ve veřejné diskusi utlumen. Samotná genocida se nazývá oficiálně „genocida proti Tutsiům“. Kreativní retrospektivní selektivita jako podklad pro národní mýty a široce sdílený narativ sloužící k udržení sociálního konsenzu není ničím výjimečným a stejné tendence existují v podstatě v každém lidském společenství včetně Evropy. Nicméně lze konstatovat, že rwandská genocida jako taková není v žádném případě tabuizována, ale naopak představuje ústřední téma konstitutivního mýtu postgenocidní Rwandy s všudypřítomným důrazem na smíření a rekonciliaci společnosti. Tento rys rwandské vládní politiky má za následek prostředí, které je vstřícné vůči zkoumání kořenů masového násilí. Z tohoto důvodu není nesnadné nalézt dostatek respondentů ochotných o prožitých zkušenostech a traumatech mluvit.

I přes kontroverzní působení prezidenta Kagameho a jeho administrativy nelze Rwandě upřít upřímnou snahu o vyrovnání se s vlastní historií masového násilí a vyvození závěrů a jejich uvedení do praxe, vzdělávacího systému i socializačního rámce obecně. Historie je vykládána do určité míry jednostranně, nicméně Rwanda se nezříká odpovědnosti za genocidní akty. To by ostatně bylo velmi nesnadné, protože další specifikum rwandské genocidy spočívá v přímé účasti na vraždění ze strany široké části populace, takže není možné svést vinu na určitou část ozbrojených složek či paramilitárních organizací, jako tomu bylo například po druhé světové válce v nacistickém Německu, které vytěsnilo kolektivní vinu soustředěním pozornosti na zločiny oddílů SS a gestapa.⁶

6 O více než nepohodlném stupni zodpovědnosti wehrmachtu za holokaust viz Kühne 2014: 56–57.

Rwandská administrativa se oproti mnohým jiným státům s násilnou minulostí vydala cestou transparentního zkoumání vlastní minulosti, což je ústředním axiomem pro rekonziliaci společnosti a znovunastolení určité míry společenského smíru a sociální koheze. Zatímco mnohé země jako Německo, Japonsko nebo další bývalé imperiální a koloniální mocnosti založily svou obnovu na důsledné retrospektivní kreativní paměťové selektivitě, Rwanda institucionalizovaně odmítla tak častou kolektivní amnézii přinejmenším samotného faktu genocidy a založila svou sociální rekonstrukci na konfrontaci s vlastní minulostí jako základu pokusu o rekonstrukci své společenské identity. Protože jak napsal Tony Judt: „Národ si nejprve musí na něco vzpomenout, než to smí začít zapomínat.“ (Judt 2017: 852) Dnešní Rwanda je tedy charakterizována konstantním apelem na tlumení etnických skupinových identit a neustálým opakováním zdrojů genocidních událostí, jejímž ústředním bodem je právě původními Habyarimanyho elitami uměle intenzifikovaný skupinový antagonismus. V současné Rwandě je tudíž budována nová zastřešující identita v podobě jediné národní identity „Rwandanů“ (ostatně odmítnutí partikulární etnicity je vetknuto do samotné rwandské ústavy). V praxi to znamená, že je přijatelné se ve Rwandě dotázat na genocidu, ale není vhodné dotázat se, zda je dotyčný Tutsi či Hutu.

Dalším prvkem důležitým pro výzkum dehumanizace a masového násilí obecně je rwandskou administrativou podporovaný všudypřítomný fenomén rekonziliace a odpuštění, který je povýšený na jeden ze základních sociálních imperativů. Po celé zemi byly v devadesátých i v nultých a desátých letech iniciovány nejrůznější podpůrné projekty, které měly za úkol zpočátku nepředstavitelné smíření společnosti rozervané na dvě nesmiřitelné skupiny – na vrahy a jejich oběti. Stovky lokálních projektů za podpory vládní administrativy, místních samospráv, neziskových organizací a církví se pokoušely kombinací psychologické, náboženské i čistě pragmatické roviny podporovat mezi uvedenými skupinami komunikaci, otevřenost a léčení prožitých traumat stejně jako kontakt mezi pachateli a oběťmi.

Mimo psychologickou a náboženskou rovinu to byly často projekty čistě utilitárního zaměření, které nesly své ovoce právě díky pravidelnému kontaktu dříve znesvářených skupin. Například skrze kroužky zabývající se zhotovováním ručních výrobků či výstavbou domů a zvelebováním komunit organizovaly nejrůznější organizace i lokální autority projekty tak, aby se na této komunitně zaměřené práci, která má ve Rwandě silnou tradici, musely setkávat obě antagonistické skupiny. A tím pádem spolupracovat ať už rodinní členové obou skupin, nebo dokonce oběti a pachatelé samotní. Tyto nesčetné programy, všeprostopující důraz vládní administrativy

na rekonciliaci za přispění tradice autoritářství a určité osvojené občanské poslušnosti následovat centrálně nařízenou linii přinesly v součinu s časem žádoucí efekt, který není samozřejmě stoprocentní, ale pravdou je, že v mnoha místech země a zejména v tzv. reconciliation villages dnes koexistují bývalí vražedci vedle svých obětí, a dokonce jsou často v určitém sousedsky přátelském vztahu, či dokonce přijímají status kmotra či kmotry rodiny druhého tábora. Konsekvencí výše popsaného fenoménu dehumanizace pro samotný výzkum je nižší pravděpodobnost zkreslení výsledků, jelikož otevřenost respondentů, a to i ze strany pachatelů masového násilí, patří k dobrým mravům dnešní rwandské společnosti a je v souladu s centrální linií a váže se na sociální uznání ve společnosti.

Metodologie výzkumu

Výzkum byl prováděn metodou kvalitativního fenomenologického výzkumu prostřednictvím polostrukturovaného rozhovoru. Fenomenologický výzkum se u takto komplexního jevu, jakým je dehumanizace a masové násilí obecně, jeví jako ideální metoda. Pokus pochopit tyto jevy se navíc nutně dostává do roviny interdisciplinárního zkoumání. Dehumanizaci a vznik masového násilí musíme ve své komplexnosti zkoumat z roviny historické, politologické, sociologické, psychologické, sociálně-psychologické, psychoanalytické a politicko-antropologické, přičemž si jistě uvědomuji nutný efekt zploštělosti vzhledu tolika oborů, ale pro komplexní pochopení fenoménu masového násilí a dehumanizace považuji interdisciplinaritu za naprosto nezbytnou. Prožitá zkušenost respondentů je natolik citlivá, mnohohrstevnatá, z hlediska faktorů multiplikační a multikauzální stran motivace, důvodů a zdrojů dynamiky, že fenomenologický výzkum je dle soudu autora vhodnou metodou.

V mém aplikovaném výzkumu jsem si kladl za cíl pochopit co nejkomplexněji zdroje přerušení vnímání druhého jako člověka a bližního, samotnou esenci schopnosti zavraždit druhého člověka – dehumanizaci. Právě dehumanizace samotná, která je naprosto inherentní součástí fenoménu masové destrukce, je pak multikauzálně fabrikována širokou škálou nejružnějších faktorů, které napomáhají konverzi normálního člověka v masového vraha.

Základní rozdělení příčin schopnosti páchat masové násilí a samotné genocidní akty zejména na nejnižších příčkách soukolí vražedné mašinerie je pak nutno rozdělit na dispoziční a situační faktory. Dispoziční faktory jsou vrozené vlastnosti či dispozičně modelovaná psychická struktura jedince, což pro genocidní studia znamená, že daný jedinec se dopouští masového vraždění a případných sadistických praktik čistě proto, že chce,

je mu to příjemné a nemusí překonávat žádné psychické bariéry, které provází „normálního“ jedince zejména při prvních aktech zabití člověka (Drbohlav 2013).⁷ Tito lidé jsou psychology a psychiatry klasifikováni jako psychopaté, kteří netrpí tzv. PTSD (posttraumatickou stresovou poruchou) (Štrobl 2019: 33). Psychologové se shodují, že takových jedinců je v lidské společnosti okolo jednoho až dvou procent (Grossman 2009).

Je důležité si každopádně uvědomit a podtrhnout, že statistický výskyt zmíněného typu osob ve společnosti nekoreluje s množstvím lidí, kteří následně masové násilí páchají. Proto musíme odůvodnění masové participace na bestiálním vraždění, kterou se vykazuje sice nejen, ale zejména Rwanda roku 1994, hledat jinde. Sociální psychologie nám nabízí vysvětlení v tzv. situačních faktorech. Dle této teorie, která je základem mé teze, člověk nepáchá masové násilí až na výše zmíněné výjimky na základě dispozičního charakteru (je „zlý“), ale je svým způsobem obětí komplexního působení součiny situačních faktorů, které ho vtahují, vábí či posléze nutí dělat skutky, které se neslučují s konvenční a jeho původní morálkou. Jsou to tak situační faktory, jež napomáhají drtivou měrou k přeměně normálního člověka v masového vraha a vykonavatele těch nejbestiálnějších skutků. Tato teze se mi v aplikovaném výzkumu jednoznačně potvrdila.

Problematickým úskalím těchto zjištění je nikoli pouze pro laickou veřejnost fakt, že si pak musíme připustit nejen to, že „zlo“ mohou páchat lidé v mnohem četnějším výskytu ve společnosti, než kolik by nám bylo milé, ale zejména velice nepohodlnou akceptaci vlastní potenciality stát se pachatelem při určitém specifickém kontextuálním situačním nastavení (Charny 1982: 10). Jak brilantně uvedl jeden z klasiků genocidních studií, dnes už bohužel zesnulý Zygmunt Bauman: „Nejúděsnější zprávou, kterou nám holocaust a to, co jsme se dozvěděli o jeho pachatelích, přinesly, nebyla pravděpodobnost, že se ‚to‘ mohlo stát nám, nýbrž představa, že jsme to mohli spáchat my.“ (Bauman 2010: 214) Situační faktory jsou tak dle mého původního bádání i praktického ověření v aplikovaném výzkumu naprosto fundamentální bází odpovídající na otázku, jak se mohou lidé bez předchozích doložitelných násilných sklonů dopouštět masového násilí.

Tato teze stojí u základu mého pojetí člověka jako nejen pachatele, ale zároveň i oběti právě oné široké palety situačních faktorů, které původně klinicky normální jedince přetvořily na pachatele často extrémně násilných a sadistických činů. Tím v žádném případě nelze rezignovat na individuální zodpovědnost člověka. Jak v epilogu dovozuje i další z důležitých autorů genocidních studií americký psychiatr Robert J. Lifton – empatie neznamená sympatii (Lifton 2008: 570). Pachatelé se skutků dopustili a jsou

⁷ Ke kognitivní disonanci rovněž Holmes 2011: 58.

za ně ve smyslu následného trestu zodpovědní. Na základě svého studia i aplikovaného výzkumu však tvrdím, že tito lidé se sice dopustili vražd při plném vědomí, což je odlišuje od psychiatricky diagnostikovaných jedinců, kteří následně za své skutky mohou být ne zcela zodpovědní, ale drtivá většina pachatelů masového násilí se těchto skutků dopouští v určitém deliriu intoxikace a opojení určitým amalgámem nejrůznějších faktorů celkového kontextu situace, společnosti, politického režimu, kultury, doby a momentu samotného. Jsem přesvědčen, že základ pochopení zdrojů dynamiky masového násilí neleží jen v deskripci odpovídající na otázku „jak“, ale také, a to možná hlavně v hledání odpovědi na otázku „proč“, která leží nikoli pouze, ale možná zejména v té části genocidních studií, jež se nazývá „perpetrator studies“. V mém aplikovaném výzkumu jsem tak hovořil nejen s přeživšími, ale také s pachateli masového násilí s akcentem na nejintimnější odstíny prožitku vraždění a násilí obecně, kdy jsem se v těchto výpovědích plných spletitých kontextů vnitřního psychismu pachatele vykonávajícího a reflektujícího masové násilí pokoušel hledat jednotící principy a základní zdroje dynamiky a motivy konverze původně konvenčního člověka v usvědčeného masového vraha.

Polostrukturovaný rozhovor se mi jevil jako metoda vhodná k takto složité problematice. Nabízí definovaný účel – potvrzení či korekci dosažených zjištění z teoretické části studia. Tedy umožňuje zohlednit určitou fixní osnovu, která ovšem neomezovala respondenty ve volném asociálním sdílení často neskutečně traumatizujících zkušeností a nabídla díky své pružnosti i možnost maximálního pochopení kontextu zkušeností provázejících analyzovanou problematiku. Na základě studia jsem vytvořil tabulky situačních faktorů pachatelů (Tabulka 1) a přeživších (Tabulka 2), které se podílejí jak na fenoménu dehumanizace, tak i na fabrikaci masového násilí vůči vybrané skupině obecně jako důsledku dehumanizace samotné. Vytyčil jsem také dva sloupce, kde do prvního jsem zaznamenával zaškrtnutím sílu faktoru, pokud respondent tento identifikoval ve své volně sdílené výpovědi bez mého přímého vměšování (prostým sdílením svého svědectví nebo bez přímé otázky na daný faktor). V druhém sloupci jsem zaznamenával zaškrtnutím pozitivní identifikaci daného faktoru respondentem na základě mého dotazování po volném sdílení jeho svědectví (menší bodové ohodnocení, jelikož výzkumník již ovlivňuje svým vstupem respondentovo svědectví). První sloupec jsem ocenil jedním bodem (pro větší validitu), druhý pak polovinou jednoho bodu.

Úskalí metody jsou zřejmá. Zásadní otázkou je samozřejmě vždy počet respondentů. Ve Rwandě jsem tak mluvil s více než třemi desítkami respondentů jak z řad obětí, tak ze skupiny samotných pachatelů. Kredibilitu jednotlivých svědectví jsem následně ověřoval buď u starších jednotlivých

vesnic, kteří potvrzovali či u některých případů naopak vyvraceli jednotlivá svědectví, či je bylo možno kontrolovat na základě protokolů a případných materiálů ze soudních líčení v případě respondentů z řad usvědčených pachatelů. Kvalitativní výzkum je dále samozřejmě silně ovlivněn subjektivním hodnocením samotného výzkumníka a jeho „pre-výzkumnou“ dosaženou kognicí, která už sama určitým způsobem rámcuje hledané situační faktory. Tuto výtku si uvědomuji, ale na stranu druhou mně praxe neukázala žádný faktor, který bych z dřívějšího teoretického zkoumání daného tématu neznal. Spíše zdůraznil váhu některých faktorů výrazně převyšujících mé původní odhady či naopak některé z faktorů v podstatě diskvalifikoval jako nevhodné pro danou kulturní oblast a kontext rwandské genocidy a afrického venkova jako takového. Některé výpovědi usvědčených vrahů jsem po následné confirmaci na oficiálních místech z výzkumu vyškrtl pro jejich nevěrohodnost, protože zejména u vrahů propuštěných na svobodu bylo svědectví samotných vražd několikrát zkresleno.

Některé původně definované situační faktory vycházející z teoretických prací se pak ukázaly jako příliš jemné pro tento typ výzkumu. Nešlo ani tak o příliš malý vzorek či nedostatečný čas věnovaný respondentům (průměrně trval rozhovor od dvou do čtyř hodin), jako spíše o vzorek rwandské populace, který se na nejnižších příčkách genocidní mašinerie skládal jak u obětí, tak u vrahů z lidí s často velmi nízkým dosaženým vzděláním. Některé faktory byly zkrátka příliš sofistikované (například fragmentace) pro spontánní detekci od lidí s nízkým vzděláním, což však v žádném případě neznamená, že takové faktory nehrají svou roli. Formální vzdělání není pochopitelně zárukou bohatého vnitřního života. Naopak, u některých respondentů se základním vzděláním mě překvapila hloubka a jemnost reflexe ukazující na bohatý vnitřní život daného člověka. Jiné situační faktory nehrály svou roli nikoli proto, že by nebyly relevantní pro genocidní studia jako taková, ale rwandský kontext prostě v sobě neobsahoval potřebu politického režimu takové faktory aktivovat (*cog in the system*).

Než se pustím do zevrubné deskripce jednotlivých situačních faktorů, rád bych vymezil ještě ústřední pojem mého aplikovaného výzkumu – pojem dehumanizace. Dehumanizace je psychologický mechanismus přerušení vnímání druhého člověka jako nositele znaků vlastní humanity, jako bližního, jako příslušníka stejného druhu, jakým jsme my. Dehumanizace je ve své podstatě výsledkem multiplikačního impaktu nejrůznějších faktorů, které popíšu v této práci dále. Jde o často záměrné vyvolání kognitivního zkreslení a přerušení percepce druhého člověka jako nositele identických znaků se subjektem a narušení vnímání druhého jako nositele sady atributů kulturně definovaného lidství chráněné vnitrodruhovým mechanismem přežití a v kultuře pak konvenční morálkou. Dehumanizace je základním

a naprosto nedílným až konstitutivním prvkem provázejícím jakoukoli genocidu či výbuch masového násilí v dějinách. Kromě již zmíněných psychicky narušených jedinců, kteří by odpovídali psychologické klasifikaci psychopata, vyznačující se nulovou schopností empatie, je totiž pro všechny ostatní lidské tvory přirozené cítit jako základní tabu či blok zbavit druhého člověka svévolně života.

Samotný výzkumný rozhovor pak probíhal buď v terénu, kdy jsem předem identifikoval respondenty za pomoci mé asistentky z instituce *Genocide memorial*, Kigali, Carin Rotaru, která byla nejen tlumočnicí, ale také neocenitelným přínosem v přípravě, organizaci i určitého přemostění mezi mnou jako výzkumníkem a často silně traumatizovanými respondenty. Důležitým přínosem bylo, že jsem se nezaměřoval jen na respondenty z řad přeživších, ale také jsem výzkum soustředil na roli pachatele masového násilí. Výše popsaná rwandská transparentnost a široká akceptace vlastní krvavé historie pomáhala při rozhovorech i o takto složitých a brutálních zkušenostech. Přesto byly některé příběhy vskutku existenciální povahy a lidé sdílející ta nejhlubší traumata a nejintimnější vnitřní pohnutky, pochody i motivy se dostávali často do emocionálně velmi vypjatých okamžiků. Aplikovaný výzkum měl skutečně terénní charakter a probíhal téměř výhradně ve vzdálených rurálních oblastech Rwandy v chatrčích, ve kterých respondenti bydleli. Výzkumné zřeknutí u pachatelů vražd jsem se snažil zmírnit, jak bylo řečeno, následnou konfirmací či korekcí od lokálních autorit znalých situace, od nichž jsme navíc museli získat svolení pro aplikovaný výzkum tohoto charakteru. Tito stařešinové či starostové daných komunit pak potvrdili či vyvrátili základní kontury sdíleného příběhu. V samotném závěru terénního výzkumu se mi podařilo obdržet oficiální povolení od *Rwandan Correctional Service*, což mělo za následek možnost upřít badatelský zájem směrem k tzv. *high-profile killers*, tedy pachatelům největšího počtu vražd (jedním z respondentů byl například člen prezidentské gardy, který sám zavraždil více než sto lidí) či pachatelům, kteří byli v hierarchii výše a byli tedy přímo zodpovědní za organizaci genocidy jako takové. Tito pachatelé pak byli nejzajímavější nejen co do intenzity a kvantity spáchaných skutků, ale z logiky věci výkonu trestu na doživotí, což je nejvyšší rwandský trest, neměli co ztratit a mluvili se mnou zcela otevřeně.

Co se týče literatury, jako vstup do tématu mi posloužily *Dějiny Rwandy a Burundi* (Záhořík 2012), dále práce Philipa Verwimpa (2013), Mahmooda Mamdaniho (2001) a výzkumy Scotta Strause, jmenovitě jeho práce *The Order of Genocide, Race, Power and War in Rwanda* (Straus 2006). Z oboru genocidních studií jsem čerpal své znalosti z děl jako *Psychologie války* (LeShan 2002), přínosná pro samotný akt zabití je nepochybně kniha Davea Grossmana (2009). Neopominutelná jsou díla Ericha Fromma (zejména

Fromm 1997), Jamese Wallera (2002) či Ervina Stauba (1989). Další díla relevantní k tomuto interdisciplinárnímu tématu představují analytická práce Israele W. Charnyho (1982), několik kolektivních prací (Newman – Erber 2002; Jensen – Szejnmann 2014) a samozřejmě i často citované práce Roberta Jay Liftona (Lifton 2008; Lifton – Markusen 1990).

Situační faktory

Nyní se obrátíme k samotným situačním faktorům a výsledku aplikovaného výzkumu jako takovému. Po redukci výpovědí, které nesplňovaly po následném ověření kredibilitu, mně z více než třiceti respondentů zbylo dvacet tři ověřených a spolehlivých svědectví, z toho čtrnáct pachatelů a devět přeživších.

Autoritativní společnost

Hodnocení pachatelů: 11 bodů

Hodnocení přeživších: 5 bodů

Autoritativní společnost je taková organizace společnosti, která akcentuje hierarchickou strukturu vedení společnosti často se silným centrem. Mocenské centrum určuje normy, které jsou v takovémto druhu společnosti na nižších patrech společenské i mocenské hierarchie akceptovány bez větších výhrad. Individuální výklad norem a uplatňování vlastního názoru nepatří k dobrým mravům. Vlastní invence je potlačována, či dokonce trestána. Odklonění se od centrální linie je sankcionalizováno (autoritářské režimy) či je vnímáno jako hereze (totalitní režimy) (Gregor 2015). Kritické myšlení zde nemá místo, jelikož je ve svém základu v podstatě alternativním, a tudíž konkurenčním zdrojem motivace lidského konání, a tedy implicitním nepřitelem mocenského centra. Lidé v takové tzv. monolitické společnosti (Staub 2002: 11–42) jsou socializováni ve smyslu akceptace mocenské linie ideálně bez jakýchkoli otázek či zkoumání zdrojů legitimacy vládních nařízení. Za příklad takových společností by mohla sloužit maoistická Čína, Sovětský svaz, nacistické Německo, císařské Japonsko či právě Rwanda (Straus 2006: 1–16). Již z výčtu samotného se ukazuje, že autoritářská společnost má vyšší míru pravděpodobnosti výskytu masového násilí, jelikož jeho rozpoutání nebrání (či výrazně méně) kritický rozum, dělba moci, občanská společnost a individuální iniciativa (Kühne 2014: 55–77). V takových společnostech je „poslušnost největší ctností a neposlušnost kardinálním hříchem“ (Fromm 1967: 14).

Konkrétním poznatkem (a pro mě překvapující svou četností a důležitostí) byla právě extrémní relevance faktoru autoritativní společnosti

na výslednou snadnou akceptaci masového násilí ve Rwandě. V praktickém aplikovaném výzkumu jsem velmi často narážel na odpovědi akcentující roli „leadershipu“ a jejich bezvýhradnou akceptaci vládních instrukcí či příkazů, protože v takovém duchu byla rwandská společnost socializována minimálně od koloniálních dob.

Poslušnost příkazům

Hodnocení pachatelů: 11,5 bodu

Hodnocení přeživších: 6,5 bodu

Zatímco autoritativní společnost je spíše sociálním fenoménem a respondenti se určitým způsobem odvolávali na standardy rwandské společnosti akcentující poslušnost, prosté uposlechnutí přímého nařízení spadá spíše do psychologie momentálního kontextu. Evokuje to přímé uposlechnutí rozkazu a relevanci autority při sociální fabrikaci násilí v pokusech Stanleyho Milgrama (Milgram 1974). Toho inspiroval proces s architektem holokaustu Adolfem Eichmannem, kdy ve svém slavném pokusu prokázal, že běžný konvenční občan je v 65 % případů schopen páchat skutky neslučitelné s konvenční morálkou, pokud mu to přikáže autorita. Zvlášť velký neklid vyvolala jeho hypotéza, že ukrutnosti nepáchají krutí jedinci, ale obyčejní lidé, kteří se snaží dobře se zhostit svých běžných povinností (Bauman 2010: 216–217).

Obtížné životní podmínky

Hodnocení pachatelů: 4,5 bodu

Hodnocení přeživších: 4,5 bodu

Další z faktorů pochází z důležitého díla Ervina Stauba *The Roots of Evil* (Staub 1989: 4). Je to stav společnosti, který můžeme nazvat „genocidním klimatem“. Společnost se nachází v situaci, kdy je zvýšené riziko vzniku hromadného násilí. Tento stav je vždy provázen základním fenoménem – dochází ke zpochybnění jistot. Jde o krizi identity společnosti nastolenou řetězcem událostí a vnitřní erozí základních zdrojů smyslu či narušení statiky konstrukce společenského referenčního rámce. Takový stav společnosti provází zároveň obava o bezpečnost, či dokonce životy členů společenství. Často je doprovázen prudkým ekonomickým úpadkem. Příklady mohou být například prohraná válka, úpadek impéria, ekonomická krize či události vnitřní zásadní změny sociopolitického uspořádání, jako jsou revoluce.

Genocidní klima je vždy provázeno silnou tenzí ve společnosti. Její vhodné nasměrování může být (a často bylo a je) předzvěstí monstrózní destrukce. Ve rwandském kontextu se spojily jako dominantní faktory historické animozity mezi tutsijským a hutuským etnikem vybičované vládní propagandou, populační demografická exploze, soupeření o velmi omezené zejména půdní zdroje, vnější nebezpečí představované postupem RPF, tlak na Habyarimaniho administrativu ze strany mezinárodního společenství a především a hlavně ekonomická deprese zapříčiněná kromě jiného nedostatečnou diverzifikací ekonomiky a propadem cen základních vývozních komodit kávy a cínu. Nutno poznamenat, že většina respondentů neidentifikovala tyto parametry s větším smyslem pro detail, ale z logických příčin vzdělání a rozhledu prostě vnímali tehdejší tísnivou ekonomickou a demografickou situaci a její důsledek pro každodenní úděl rwandských obyvatel – chudobu, která vždy lidi činí přístupnější k určité zkratkovité formě obohacení, které masové násilí nabízí v podobě rabování.

Kolektivní „self-esteem“

Hodnocení pachatelů: 0,5 bodu

Hodnocení přeživších: 2,5 bodu

Tento faktor vychází z prací nejen Ervina Stauba, Ericha Fromma, ale také například Jamese Wallera (Waller 2002: 194–195). Ať už jde o individuální pachatele, či výbuchy masového násilí, jedním z důležitých faktorů napomáhajících k propuknutí ať už individuální, či kolektivní destruktivity je nízký pocit sebehodnocení. Ve své podstatě jde o kompenzační strategii hluboké vnitřní tenze. Je to právě nejistota ohledně sebe sama, nedocenění sebe sama, nedostatek sebelásky, sebehodnocení a respektu k vlastní existenci, co vede lidi kromě jiného k násilí. Pokud je takový pocit sdílený skupinou a objektivně podpořen genocidním klimatem a propagandou, propuknutí určité formy kolektivního násilí je nanejvýš pravděpodobné. Zařazení jedince do kolektivní identity poskytuje pocit vlastní důležitosti a konsenzuální sdílení základních narativů politických režimů volajících po genocidních aktech pak saturaci potřeby individuálního smyslu (Fromm 1997: 228), který je při tak časté ztrátě symbolických kotvišť a starých jistot genocidního klimatu velice frekventovaným jevem a preludiem genocid a výbuchů masové destruktivity. U lidí, nebo skupin lidí, jejichž sebeúcta se nachází na nízké úrovni, je potřeba chránit či restaurovat svůj vlastní vybájený obraz velmi silným motivátorem pro iniciaci určité formy násilí jako ventilu vnitřní tenze. Může být právě proto akcelerátorem masové destruktivity, protože pocit sebeúcty roste v momentě, kdy mohu pokořit či

jinak oslabit (zranit, zabít) druhého. Neexistuje ostatně větší demonstrace moci než zabití druhého. To již ukazuje ve svých pracích Erich Fromm či Dave Grossman, který tento faktor dokazuje na svých výzkumech, kdy je podobný pocit omnipotence bezprostředně po aktu zabití uváděn vojáky bojových jednotek. Stejně tak to uvedli někteří z mých respondentů z řad pachatelů.

Historie křivdy či animozity, identitní násilí

Hodnocení pachatelů: 9,5 bodu

Hodnocení přeživších: 6 bodů

Ve rwandském kontextu jasný a téměř stoprocentně se vyskytující faktor. Animozita a historické křivdy nejen na území Rwandy mezi oběma etniky jsou mimo jakoukoli pochybnost jedním z nejzásadnějších faktorů způsobivších rwandskou genocidu. Stojí za připomenutí, že ustavení dvou neprostupných kategorií na základě etnického (původně rasového) klíče je dědictvím belgické koloniální správy a obecně evropské dehumanizační strategie převládající jako vědecko-kulturní narativ evropské západní civilizace, která v 19. a na počátku 20. století rozdělovala lidstvo na vyšší a nižší rasy. Spirála násilí provázející mezietnické soužití tak nabyla postupně identitního charakteru, což je mocným aktivizačním prvkem pro motivaci k násilným aktům. Obě skupiny se také v průběhu 20. století mohly legitimně odkazovat k příkladům skupinového násilí a vraždění druhého etnika namířeného proti nim samotným tak, že se následný pokus o nastolení určité rovnováhy a saturace pocitu spravedlnosti zakládal samozřejmě více na sklonu k odvetě než na překročení daného pomocí smíření. Jedním ze základních zdrojů kolektivní identity je totiž výklad společně sdílených dějin (Tesař 2007: 112), který je přísně eklektický a podporuje tak binárně opoziční konstruování reality a výklad historie, čímž zakládá opakování násilných aktů ve snaze o navození spravedlnosti.

Scapegoating – faktor obětního beránka

Hodnocení pachatelů: 1,5 bodu

Hodnocení přeživších: 3,5 bodu

Faktor obětního beránka (Girard 1997) je další ze základních pilířů provázející genocidní akty a masové násilí téměř ve všech takových událostech bez ohledu na historický kontext nebo sociokulturní klima. Ve zkratce je nutné genocidní klima, tedy určitá výše popsaná silná tenze ve společnos-

ti, která je znejistěná pomocí eroze původního smyslu, z toho plynoucí pocit ohrožení vlastní prestiže i ekonomického statusu, ale v širším smyslu i zdraví či života a následná transpozice viny na jasně definovanou skupinu. Genocidní skupina může být z prostředí dané společnosti nebo externím nepřítelem a je nutné ji vybavit konturami tak, aby mohla vzniknout binárně opoziční konstrukce výkladu reality a majorita mohla transponovat vinu na minoritu/vnějšího nepřítele a dát průchod své frustraci a obavám, ventilovat přílišnou tenzi ve společnosti prostřednictvím násilí, které je vedeno jako výslednice všech faktorů směrem k destrukci takto připravené genocidní kategorie, což má mít za následek rekonfiguraci smyslu společenství a rekonstrukci původní stability a prosperity.

Ve rwandském kontextu genocidy z roku 1994 byla pasována do role obětního beránka tutsijská minorita (původně cca 15 % populace), která byla svou charakteristikou učebnicovým příkladem menšiny odsouzené stát se objektem masového násilí, protože ztělesňovala původní sociální nespravedlnost, měla dříve prioritní postavení ohledně kompetice o zdroje, přístup ke vzdělání i vlivu a moci a vykazovala silně disproporční kumulaci majetku, finančních zdrojů a skotu, který je ve rwandském kontextu naprosto dominantním symbolem bohatství. Tato minorita byla zkrátka bohatší, vlivnější, vzdělanější a privilegovanější, a ještě v sobě zahrnovala faktor reaktivního násilí díky postupující RPF jako symbolu ohrožení života, majetku i sociálního pořádku druhé republiky.

Ideologie jako zastřešení – legitimizace

Hodnocení pachatelů: 12 bodů

Hodnocení přeživších: 9 bodů

Spouštěčů, iniciátorů a facilitátorů pozdějšího masového násilí může být v lokálních podmínkách celá řada, nicméně vždy zde musí fungovat fenomén ideologie či určité doktríny jako zastřešujícího faktoru (Glick 2002: 128). Ideologie funguje jako jednotící princip, jako element zastřešující a spojující nesourodé prvky nutné ke vzniku masového násilí. Ideologie staví na základech genocidního klimatu, binárně opozičního vnímání, transpozice viny a dalších základních aspektech, ale je nezbytná právě pro svůj jednotící princip. Je hrubou konstrukcí, stavbou a zastřešením ostatních prvků. Vtahuje občany daného státu do účelového výkladu reality, indoktrinuje je a přetváří různorodé motivace, amalgám frustrací a problémů obsažených v pregenocidních společnostech v jednotící ideologický proud, který různorodé skupiny společnosti a všechny participanty, stejně jako různé volně existující aspekty problematické společnosti a zdroje pocitu

nespokojenosti sjednotí. Dodá možnost usměrnění frustrace society a její tenze v ideologicky definovanou a širokými masami akceptovanou podobu a následně možnost ventilovat zdánlivě legitimně a často legálně frustraci a tenzi prostřednictvím masového násilí obráceného neúprosnou trajektorií vůči vybrané skupině obyvatel.

Ve rwandském kontextu ideologie nepochybně dle výpovědí respondentů sehrála dominantní roli v rozpoutání masového násilí, protože dodala verbální, hodnotový i doktrinální půdorys, na kterém se pozdější výbuch násilí mohl odehrát. V již zmíněném tradičním pojetí autoritářského charakteru rwandské společnosti pak instrukce, rozkazy a více či méně explicitní pobídky k páchání masového násilí nenarazily na odpor, protože ideologická konstrukce již byla Habyarimaniho administrativou vytyčena a společnost byla dostatečně intoxikována pro započítí vraždění samotného.

Legalita vs. legitimita (Impunity)

Hodnocení pachatelů: 7

Hodnocení přeživších: 7

Tento faktor je příkladem fenoménu, který byl na základě aplikovaného výzkumu zpřesněn daným kontextem. Nemožnost redukce legality na legitimitu je etický problém provázející justiční systémy od nepaměti. O to palčivější problém to je v kontextu válek a masového násilí. Je jedinec konající příkazy (v té době) legálního a tím legitimního státu či režimu zodpovědný za uposlechnutí rozkazů? Je rozkaz anulací individuální zodpovědnosti? Subordinace neutralizací viny? V Norimberském procesu byl například soudci ustaven axiom neakceptace takového odůvodnění jako legitimní obhajoby (Lowe 2020: 208). Aníž bych se zde pouštěl do takto složité problematiky hlouběji, ve rwandském kontextu se tento aspekt objevuje prostým uposlechnutím dané autority (nejčastěji představitelů dané komunity, kteří následovali vládní linii) a zároveň byl zpřesněn o faktor beztrestnosti (impunity), kterou zejména pachatelé (ale i přeživší) uváděli jako poměrně častý zdroj motivace k uskutečnění vražedných aktů a následného obohacení, protože zpětně vzato vykazovala rwandská společnost zejména druhé poloviny 20. století mnoho příkladů předchozího meziskupinového násilí, které nebylo nijak institucionálně odsouzeno a soudně trestáno. Někteří pachatelé tak dodnes odmítají vinu s poukazem na tento daný a ve své logice obtížně zpochybnitelný fakt.

Ingrou a Outgroup (cizí jako dehumanizace)

Hodnocení pachatelů: 11 bodů

Hodnocení přeživších: 9 bodů

Naprostou fundamentální zdroj dehumanizace je anulace inherentně dané emocionální spřízněnosti s druhým pomocí fabrikace binárně opozičního vnímání druhého člověka rozčleněním společnosti na dvě skupiny, vytvořením „my“ vs. „oni“. Často ideologicky zabarvená až absurdně iracionálně fabrikovaná kontura skupiny odlišné od nás vytvoří dehumanizovanou skupinu lidí, kteří jako by nepříslušeli k námi definované normě lidství. Bedřich Loewenstein správně uvedl, že „hranice je základní antropologickou kategorií“ (Loewenstein 1997: 62).

Sociální identita je totiž definována společnými znaky se skupinou, ale neméně a patrně více minimálně vnímáno pod politickým prizmatem distinkcí od skupiny jiné. Zjednodušeně řečeno definujeme „my“ na základě toho, čím nejsme od „oni“. Sociální psychologie navíc ukazuje, že intenzifikace binárně opozičního myšlení je přímo úměrná intenzitě sociální koheze. S tímto mechanismem pracují svým způsobem všechny politické subjekty. Čím blíže extremistickým okrajům politického spektra, tím je tento mechanismus nezastrněnější, otevřenější a demagogicky vyhraněně černobílý (Haluzík 2018: 168).

Ostatně skupinové vnímání je v nás do jisté míry fylogeneticky naprogramováno, jelikož člověk jako slabý živočich musel spolupracovat ve skupině, aby byl schopen přežít a přemoci mnohem silnější přírodní vlivy či ostatní živočichy (Tesař 2007: 65–96). V primordiálním stadiu vývoje člověka neznamenal souzářnost a ukotvení ve skupině/tlupě/kmeni nic více a nic méně než základní schopnost přežití. Vyobcování z takové skupiny znamenalo v podstatě jistou smrt. „My“ znamenalo bezpečí, „oni“ nebezpečí. Ať už na tento fenomén nahlížíme více z politicko-antropologického, psychologického či sociobiologického hlediska, faktem zůstává, že je základním a naprosto nepostradatelným mechanismem politiky obecně a mechanismem, který svou jednoduchou funkčností napomáhá zločinným politickým režimům k aktivizaci a akceptaci násilí namířeného proti pregenocidně definované skupině, jelikož lidé v druhé skupině „oni“ vnímají nepřítele, vidí v „druhých“ ohrožení vlastní bezpečnosti a života a spatřují v eliminaci „těch jiných“ jedinou možnost vlastního přežití a nastolení opětovné stability. Zároveň slouží binárně opoziční vnímání „druhých“ jako neutralizace percepce druhého jako příslušníka vlastní normy lidství a tím eroduje až destruuje možnost emocionální spřízněnosti a empatie. Druhý je pak „už jen jakýmsi víceméně nepřijemným objektem, kterého se člověk chce jediné zbavit“ (Grimaldi 2013: 9). Nejinak tomu bylo i ve Rwandě, kdy

z výpovědi respondentů vyplývalo, že přestali Tutsie vnímat ve své podstatě jako lidské bytosti a začali je chápat jako určitou dehumanizovanou abstraktní kategorii, což napomáhalo jejich následnému bestiálnímu vraždění.

Propaganda

Hodnocení pachatelů: 10,5 bodu

Hodnocení přeživších: 8,5 bodu

Propaganda je příliš zjevným faktorem napomáhajícím k intoxikaci společnosti a následné iniciaci a akceptaci masového násilí, než abych se mu v tomto příspěvku více věnoval. Propagandu jako zdroj a důvod propuknutí masového vraždění uvedli v podstatě všichni respondenti bez výjimky. Masově šířená lež se tak stává jedním z nejpodstatnějších faktorů, které předznamenávají sociální kataklyzma. Všudypřítomná účelně fabrikovaná lež totiž zavádá pocit oprávnění, vytváří dojem smyslu, motivuje k prvním násilným aktům a zároveň zapřičiňuje akceptaci či tichý souhlas většinové okolní společnosti s násilnými akty, aby nakonec dodala palivo retrospektivním legitimizačním konstrukcím, jak to známe nakonec i z evropské zkušenosti.

Jazyk – pejorativa, eufemismy

Hodnocení pachatelů: 11 bodů

Hodnocení přeživších: 8 bodů

Pomocí jazyka konstruujeme realitu, je základním nástrojem nedokonalé lidské kognice. Jazyk je také ústředním nástrojem udržení moci a kontroly nad společností (Váňa 2013: 66). Hekatomby mrtvých jsou připravovány jazykem, a to zejména používáním specifického jazykového kódu, který dekonstruuje realitu požadovaným směrem či tlumí nejtěživější dopady a obrušuje nejostřejší hrany. Na základě své analýzy se domnívám, že jde zejména o používání dvou základních lingvistických prvků – pejorativ a eufemismů. Pejorativa mají za účel pohanět objekty těchto označení a stigmatizovat je, vnutit masám představu o jejich ošklivosti. A zejména oběti zřetelně označit a odlišit od většinové společnosti, či dokonce od člověka. Tím se zintenzivňuje pocit příslušnosti mas k fiktivně privilegované skupině, což v období genocidního klimatu a hledání smyslu napomáhá ztotožnit se s nositelem takových idejí. Tím pejorativa jaksi automaticky napomáhají vzniku „kategorie“, která následně umožní dehumanizaci oběti. Notoricky známým pejorativem a jakýmsi smutným symbolem rwandské genocidy je potom označení „inyenzi“, švábi. Jednotliví respondenti ovšem uváděli i hady, prašivé psy a další pejorativa.

Méně známým, ale taktéž velmi důležitým jazykovým prvkem napomáhajícím zejména tlumit emocionální dopad brutality páchaného násilí jsou pak eufemismy. Eufemismy jsou tak jednou z nejdůležitějších lingvistických kategorií, které napomáhají často tak nepochopitelné morální konverzi konvenčního občana v masového vraha páchajícího ty nejobludnější zločiny. Neustálým používáním eufemistického jazykového kódu se totiž realita jaksi promění a neodvolatelnost vraždění jako konečného cíle je vytlačena za hranici běžného vnímání do hájemství lidského podvědomí. Jazyk pak není rušivým elementem, který by vždy znovu objektivně zrcadlil realitu masových vražd a deportací na smrt a aktivizoval tak svědomí pachatelů. Prostřednictvím eufemistického žargonu mohou tyto znepokojující úvahy zůstat poklidně odsunuty do struktur podvědomí. Rovněž eufemismy se objevovaly v jednotlivých výpovědích rwandských respondentů. Jedním z nejčastějších eufemismů bylo „jít do práce“ či „pracovat“, což oficiální propaganda používala zejména při rozhlasových propagandistických apelech na hutuské zemědělce coby pobídku k tomu, aby vzali mačety a šli vraždit své tutsijské sousedy. Houfy hutuských mužů tak chodily po vesnicích a širokových plantážích, tahaly za sebou mačety po zemi, aby těmito skřípavými zvuky paralyzovaly psychiku obětí a pak lovily své sousedy, jejich ženy a děti a rozsekávaly je mačetami či utloukaly palicemi pobitými hřeby. Eufemisticky to nazývali „prací“.

Tlak kolektivu (Peer pressure)

Hodnocení pachatelů: 6 bodů

Hodnocení přeživších: 7 bodů

Tlak kolektivu (peer pressure) je jedním z naprosto typických faktorů působících nesmírně silnou psychologickou silou v situačním kontextu masového násilí. Tento faktor je s velkou četností uváděn ve výpovědích jednotlivých účastníků jako esenciální mechanismus, který jednotlivé pachatele donutil překonat původní nechuť k zabíjení pod prostou, ale situačně nesmírně silnou loajalitou vůči skupině.⁸ Ať už jde o válečné akty, kdy jsou bojové jednotky předsunuty často daleko na území nepřítele a spolehnout se na spolubojovníky je prostým předpokladem přežití (LeShan 2002), nebo o silnou vazbu jednotlivých účastníků masového násilí ke kolektivu a o vlivný imperativ sociální koheze, je tlak kolektivu, davu a společenství silným aktivizačním prvkem, který uváděli s poměrnou četností i respondenti tohoto výzkumu.

⁸ Velice dobře to zpracovává klasický autor sociálně psychologického vysvětlení fabrikace masového násilí Christopher Browning (Browning 2002).

Reaktivní násilí

Hodnocení pachatelů: 12 bodů

Hodnocení přeživších: 6,5 bodu

Reaktivní násilí popisuje Erich Fromm ve svých dílech jako součást tzv. benigní agrese. Je to tedy na rozdíl od maligní agrese mechanismus fylogeneticky naprogramovaný, sloužící k přežití druhu (Fromm 1997). Reaktivní násilí je opět častým mechanismem, kterým se pokoušejí politické režimy legitimizovat iniciaci masového násilí vůči vybraným skupinám obyvatel či jiným státům prostou záměnou role oběti a agresora. Taková společnost je pak logicky ochotna uchýlit se k obrannému násilí jako jediné možné variantě přežití vlastního společenství. Juvénal Habyarimana pracoval s touto technikou velmi intenzivně tak, aby Tutsiové byli vnímáni jako konstantní hrozba pro rwandskou společnost, status, a dokonce samotné přežití Hutuů jako takových. Ostatně historie včetně událostí z Burundi a útok RPF Paula Kagameho tomu dával velmi reálný základ. Reaktivní násilí jako obrana vlastního života a vlastního společenství byla opět s velkou četností uváděna respondenty jako důvod pro počátek vraždění a perzekuci Tutsiů, které za přispění propagandy a oficiální vládní linie vnímali jednotliví lidé jako existenční nebezpečí pro vlastní život i rodinu.

Drancování

Hodnocení pachatelů: 10 bodů

Hodnocení přeživších: 8,5 bodu

Všimněme si, že doposud uváděné situační faktory napomáhaly konverzi běžného člověka v pachatele násilí. Anž bychom rezignovali na individuální zodpovědnost a následnou vinu, je nutné si uvědomit, že tyto faktory pracovaly latentně s pachatelem jako objektem jejich vlivu. Abychom se nevyhýbali přímé a zřejmé zodpovědnosti za tyto činy ze strany pachatelů masového násilí, je nutné zmínit ještě jeden faktor, který nade vše pochybnost vedl v historii a zejména pak ve Rwandě pachatele k uskutečnění těch nejhorších činů a při němž není možné mluvit o pachatelích jako objektech situačních vlivů. Je jím prosté vlastní obohacení cizím majetkem. Drancování (looting) byl faktor, který jsem z teoretického studia jistě znal, ale který mě vahou své relevance a frekvence ve výpovědích respondentů překvapil.

Rwanda konce minulého století byla extrémně chudou společností se silnou demografickou tenzí a Hutuové byli často tou skupinou obyvatel, která výše zmíněnou multiplikací negativních ekonomicko-demografických faktorů

trpěla nejvíce. Majetek i toho z evropského pohledu nejmenšího možného významu nabývá ve rwandském kontextu zcela jiné důležitosti. Vlastnictví velkého počtu krav, které jsou ve Rwandě alfou a omegou sociálního statusu člověka, jeho respektu ve společnosti, a dokonce množství jeho manželek, je nesmírně silnou motivací k určitému typu násilí, zejména připočteme-li původně uvažovanou beztrestnost. Vlastní obohacení, krádež krav, náradí i například střešních materiálů v podobě prostého palmového pokrytí byl bohužel jedním z nejčastějších faktorů, který k násilí a vraždám napomohl. Přesto je tento faktor mimo dispoziční faktory, jejichž existenci jsem zaznamenal spekulativně jen u jednoho respondenta, jediný, který může pachatel zcela a absolutně ovlivnit a jenž nepracuje s člověkem jako s objektem svého vlivu.

Závěr

Co z výzkumu vyplynulo? Zcela zásadní faktory pro fabrikaci masového násilí byly následující. Za prvé šlo o ideologii, kterou jako zastřešující mechanismus identifikovalo pro dehumanizaci a iniciaci masového násilí zdaleka nejvíce respondentů – a to z obou skupin. Nenávistná ideologie se tak jeví jako esenciální báze schopná pojmut a často multiplikovat ostatní situační a kontextové faktory kulminující v masovém násilí.⁹

Následně pachatelé nepřekvapivě inklinovali spíše k faktorům, které jim mohly napomoci legitimizovat jejich někdejší chování – na druhém místě je tedy u této skupiny uváděno reaktivní násilí jako čistě obranný prostředek,¹⁰ následováno uposlechnutím rozkazů a odkazem na autoritativní společnost. Poté je to faktor, který je u přeživších ovšem na čelním místě – tedy záměrná fabrikace binárně opozičního skupinového myšlení a rozčlenění společnosti na nositele lidství jako skupiny „my“ a dehumanizované skupiny obyvatel „oni“ (ingroup/outgroup thinking). Zjevně jde skutečně o konstitutivní faktor, kterému pachatelé jen těsně nadřadili faktory legitimizační. Dalším jasně dominantním faktorem je propaganda a její odnož jazyk, v němž zcela dominantní roli hrají pejorativa. Následuje jediný faktor, který s pachateli nepracuje svou situační silou jako s objekty – drancování a krádež majetku. Dalšími faktory jsou historie křivdy, animozita a identitní násilí, aby další faktory s různou vahou doplňovaly základní pilíře architektury masového násilí, jak je vidno na bodové škále níže, následují „měkčí“ faktory typu tlaku kolektivu či faktory složitější na pojmenování, jako jsou eufemismy či faktor obětího beránka.

Přeživší pak taktéž kladou ideologii jako nejdůležitější faktor, ale se stejnou relevancí identifikovali binárně opoziční vnímání druhého jako

9 Koreluje s Glick 2002: 137.

10 Jako dominantní faktor ho definuje i Straus. Viz Straus 2006: 7.

esenciální faktor dehumanizace, jen těsně následovaný propagandou, která faktor dehumanizace a legitimizace násilí samozřejmě zakládá. Zajímavým faktorem je drancování, které přeživší kladou na nejvyšší stupeň důležitosti, aby následoval jazyk a jeho specifické zneužití formou pejorativ. Reaktivní násilí, které pachatelé vnímají jako nejdůležitější, naopak přeživší vědomi si své vlastní nulové viny kladou na nižší příčky. Nicméně v rámci výzkumu vyjadřovali pro tento faktor své pochopení. Stejně tak poslušnost příkazům či autoritativní model společnosti přeživší identifikovali méně často s jasným akcentem na faktory sloužící k přerušení vnímání druhého člověka jako nositele vlastní normy lidství – dehumanizace. Obecně lze říci, že zatímco pachatelé tíhnou spontánně k legitimizačním faktorům, přeživší se snaží ve svém paměťovém a kognitivním spektru hledat důvody, jak se mohla realita s tak úděsnou rychlostí transformovat do tak infernální podoby, kde si původní sousedé přestali navzájem býti lidmi.

Bodová škála a prioritizace jednotlivých faktorů není pro poměrně malý počet respondentů kvantitativně a exaktně vypovídající. Nicméně je dle mého soudu z výše uvedeného patrné, které faktory jsou pro dehumanizaci a fabrikaci masového násilí nejrelevantnější pro obě skupiny minimálně v kontextu rwandské genocidy z roku 1994. Situačních faktorů a dalších aspektů napomáhajících masové destrukci je výrazně více a taktéž byly součástí původní škály. Nicméně jak již bylo řečeno výše, tyto jsou často buď poplatné určité situaci, kterou nevykazovala Rwanda devadesátých let minulého století, nebo jsou obsažené v jiném sociálním, politickém či organizačním typu společnosti. Často jde také o jevy, které jsou pro úroveň vzdělání jednotlivých respondentů buď příliš jemného odstínu, nebo jsou to faktory popsané v odborné literatuře na základě hlubokého vhledu daných akademických autorů a pochopení problematiky jako výsledku mnohaletého studia a výzkumu, což jsou charakteristiky, kterými normální člověk nedisponuje, jednotlivé účastníky masového násilí nevyjímaje.

Proto se domnívám, že aplikovaný výzkum splnil očekávání určité konfirmace či případného zpřesnění pochopení vlivu jednotlivých situačních faktorů při fabrikaci masového násilí a genocidních aktů obecně a potvrdil mou základní tezi, že drtivou relevanci pro vznik masového násilí a genocidních aktů mají faktory situační, které pracují s člověkem určitou větší či menší situační silou s větší či menší latencí a svou multiplikační pomohou konverzi původně dispozičně průměrného občana v masového vraha. Takzvané zlo se pak stává mnohem spíše sociálním konstruktem než dispoziční predeterminací.

Únor 2024

PACHATELÉ	
Relevantní faktory	Pachatelé 14
Ideologie jako zastřešení – legitimizace	12
Reaktivní násilí	12
Poslušnost příkazům (Milgram)	11,5
Autoritativní společnost	11
Ingroup x Outgroup – cizí jako dehumanizace	11
Jazyk	11
Propaganda	10,5
Pejorativa	10
Drancování	10
Historie křivdy či animozity, identitní násilí	9,5
Legalita vs. legitimita (Impunity)	7
Tlak kolektivu - Peer pressure	6
Obtížné životní podmínky	4,5
Eufemismy	3
Scapegoating – faktor obětního beránka	1,5
Kolektivní „self-esteem“	0,5

Tabulka 1 – Škála situačních faktorů pachatelů.

PŘEŽIVŠÍ	
Relevantní faktory	Oběti 9
Ideologie jako zastřešení – legitimizace	9
Ingroup x Outgroup – cizí jako dehumanizace	9
Propaganda	8,5
Drancování	8,5
Jazyk	8
Pejorativa	8
Legalita vs. legitimita (Impunity)	7
Tlak kolektivu – Peer pressure	7
Reaktivní násilí	6,5
Poslušnost příkazům (Milgram)	6,5
Historie křivdy či animozity, identitní násilí	6
Autoritativní společnost	5
Difficult life conditions	4,5
Scapegoating – faktor obětního beránka	3,5
Kolektivní „self-esteem“	2,5
Eufemismy	2

Tabulka 2 – Škála situačních faktorů přeživších.

Literatura

- Bauman, Zygmunt. 2010. *Modernita a holocaust*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bell-Fialkoff, Andrew. 2003. *Etnické čistky. Bosna, Kypr, Karabach, Kosovo, Palestina, bývalý Sovětský svaz, Rwanda a Burundi, Srí Lanka, Transylvánie, Ulster*. Praha: Práh.
- Browning, Christopher R. 2002. *Obyčejní muži. 101. záložní policejní prapor a „konečné řešení“ v Polsku*. Praha: Argo.
- Drbohlav, Andrej. 2013. *Psychologie sériových vrahů. 200 skutečných případů brutálních činů sériových vrahů současnosti*. Praha: Grada.
- Fromm, Erich. 1967. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Svoboda.
- Fromm, Erich. 1969. *Lidské srdce. Jeho nadání k dobru a zlu*. Praha: Mladá fronta.
- Fromm, Erich. 1997. *Anatomie lidské destruktivity. Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?* Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Gilbert, Felix – Large, David Clay. 2003. *Konec evropské éry. Dějiny Evropy 1890–1990*. Praha: Mladá fronta.
- Girard, René. 1997. *Obětní beránek*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Glick, Peter. 2002. Sacrificial Lambs Dressed in Wolves' Clothing. Envious Prejudice, Ideology, and the Scapegoating of Jews. In: Newman, Leonard S. – Erber, Ralph (eds.): *Understanding Genocide. The Social Psychology of the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press: 113–142.
- Gregor, A. James. 2015. *Totalitarismus a politické náboženství. Intelektuální historie*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Grimaldi, Nicolas. 2013. *Nelidskost*. Praha: Academia.
- Grossman, Dave. 2009. *On Killing. The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*. New York – Boston – London: Little, Brown and Company.
- Haluzík, Radan. 2018. *Proč jdou chlapi do války. Emoce a estetika u počátků etnických konfliktů*. Praha: Dokořán.
- Hochschild, Adam. 1998. *King Leopold's Ghost. A Story of Greed, Terror, and Heroism in Colonial Africa*. Boston – New York: Houghton Mifflin Harcourt.
- Holmes, Richard. 2011. *Obrazy války. Chování člověka v bitvě*. Praha: NLN.
- Charny, Israel W. 1982. *How Can We Commit the Unthinkable? Genocide. The Human Cancer*. Boulder: Westview Press.
- Jensen, Olaf – Szejnmann, Claus-Christian W. (eds.). 2014. *Ordinary People as Mass Murderers. Perpetrators in Comparative Perspectives*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Judt, Tony. 2017. *Poválečná Evropa. Její historie od roku 1945*. Praha: Prostor.
- Kershaw, Ian. 2017. *Do pekel a zpět. Evropa 1914–1949*. Praha: Argo.
- Kühne, Thomas. 2014. Male Bonding and Shame Culture. Hitler's Soldiers and the Moral Basis of Genocidal Warfare. In: Jensen, Olaf – Szejnmann, Claus-Christian W. (eds.): *Ordinary People as Mass Murderers. Perpetrators in Comparative Perspectives*. Basingstoke: Palgrave Macmillan: 55–77.
- LeShan, Lawrence. 2002. *Psychologie války. Jak pochopit její tajemnost a šílenost*. Praha: BB art.
- Lifton, Robert Jay. 2008. *Nacističtí lékaři. Medicínské zabíjení a psychologie genocidy*. Praha: BB/art.
- Lifton, Robert Jay – Markusen, Eric. 1990. *The Genocidal Mentality. Nazi Holocaust and Nuclear Threat*. New York: Basic Books.
- Loewenstein, Bedřich. 1997. *My a ti druzí. Dějiny, psychologie, antropologie*. Brno: Doplněk.
- Lowe, Keith. 2020. *Strach a svoboda. Jak nás změnila druhá světová válka*. Praha: Paseka.
- Makoba, Johnson W. – Ndura, Elavie. 2006. The Roots of Contemporary Ethnic Conflict and Violence in Burundi. In: Saha, Santosh C. (ed.): *Perspectives on Contemporary Ethnic Conflict: Primal Violence or the Politics of Conviction?* Lanham: Lexington Books: 295–310.
- Mamdani, Mahmood. 2001. *When Victims Become Killers. Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda*. Princeton: Princeton University Press.
- Milgram, Stanley. 1974. *Obedience to Authority. An Experimental View*. New York: Harper & Row.
- Nálevka, Vladimír. 2004. *Čas soumraku. Rozpad koloniálních impérií po druhé světové válce*. Praha: Triton.
- Newman, Leonard S. – Erber, Ralph (eds.). 2002. *Understanding Genocide. The Social Psychology of the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press.
- Staub, Ervin. 1989. *The Roots of Evil. The Origins of Genocide and Other Group Violence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Staub, Ervin. 2002. The Psychology of Bystanders, Perpetrators, and Heroic Helpers. In: Newman, Leonard S. – Erber, Ralph (eds.): *Understanding Genocide. The Social Psychology of the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press: 11–42.
- Straus, Scott. 2006. *The Order of Genocide. Race, Power, and War in Rwanda*. Ithaca – London: Cornell University Press.

- Štrobl, Daniel. 2019. *Psychologické aspekty zabití. Prožitky vojáků související s aktem zabití nepřítele*. Praha: Stanislav Juhaňák – Triton.
- Ternon, Yves. 1997. *Genocidy XX. století. Zločinný stát*. Praha: Themis.
- Tesař, Filip. 2007. *Etnické konflikty*. Praha: Portál.
- Váňa, Tomáš. 2013. *Jazyk a totalitarismus*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Verwimp, Philip. 2013. *Peasants in Power. The Political Economy of Development and Genocide in Rwanda*. Dordrecht: Springer.
- Waller, James. 2002. *Becoming Evil. How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford: Oxford University Press.
- Záhořík, Jan. 2012. *Dějiny Rwandy a Burundi*. Praha: NLN.